

ÉVFORDULÓ

DEME LÁSZLÓ MINT NYELVJÁRÁSKUTATÓ

(Köszöntő szavak 70. születésnapja alkalmából)¹

SZABÓ JÓZSEF

Amikor nemrég szóba került, hogy tanszékünk tíz évvel ezelőtt nyugdíjba vonult professzora, Deme László 1991. november 14-én tölti be 70. születésnapját, örömmel vállaltam, hogy az ünneplőkhöz csatlakozom, mert erre – nem hivatalból – több okom is van. Talán nem szerénytelenség, ha megemlítem: három kiváló szakembernek, Deme Lászlónak, Nyíri Antalnak és Végh Józsefnek köszönhetem elsősorban, hogy – hatéves általános és középiskolai tanári munka után – nyelvészeti kutatással, vagyis azzal foglalkozhattam igazán, amiben mindmáig sok örömet találtam.

Az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat mozgalmának köszönhetem, hogy 1965-ben egészen kezdőként rövid előadást tarthattam Szegeden, s ennek kapcsán ismerkedhettem meg Deme Lászlóval, aki röpké találkozás után arra bátorított, hogy ha elküldöm neki egy dolgozatomat, szívesen elolvassa, és véleményt mond róla. Akkoriban Deme László vendégprofesszorként dolgozott Pozsonyban, néha-néha azonban hazautazott A Magyar Nyelvjárások Atlaszának szerkesztési munkálataira. Sok elfoglaltsága ellenére is szakított időt arra, hogy publikálásra aligha érett munkámmal foglalkozzon. Leveleiben, melyeket még ma is őrzök, nemcsak szakmai észrevételei voltak számomra hasznosak, hanem ösztönző, bátorító sorai is, amelyek – jó pedagógiai érzékkel – arra irányultak, hogy a bírálattól esetleg kedvesezett kezdőt munkájának folytatására serkentsék. Azután szerencsére sokszor találkozhattam vele, mégpedig különösen 1970-től kezdődően, amikor sokunk örömeire Szegedre kerülvén a JATE

---

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja 1991. november 13-án köszöntötte Deme Lászlót, a JATE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének, illetőleg a Magyar Nyelvészeti Tanszékének nyugalmazott egyetemi tanárát 70. születésnapja alkalmából. (A tíz évvel ezelőtti köszöntést l. Mikola Tibor 1980–1981, Néprajz és Nyelvtudomány XXIV–XXV, 7–12; Deme László munkásságának bibliográfiáját l. Takáts Károlyné 1980–1981, Néprajz és Nyelvtudomány XXIV–XXV, 13–47.) A mostani felolvasó ülésen közvetlen hangvételű megemlékezést, ismertetést mondott a Beszélni nehéz!-körökről Bagi Ádámné, Simai Mihály a Kincskereső főszerkesztőjéről mondta el kellemes emlékeit köszöntésképpen, Szabó József pedig mint a magyar nyelvjárások kutatóját mutatta be Deme professzort. – A Néprajz és Nyelvtudományez utóbbi anyag közlésével csatlakozik Deme László köszöntéséhez.

Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének vezetője lett, majd 1977-től – igaz, csupán négy évig – a Magyar Nyelvészeti Tanszékot irányította. Sokan sokat köszönhetünk Deme László szakmai és baráti tanácsainak, ötleteinek még azok közül is, akik nem közvetlen környezetében dolgoztak, hanem máshonnan (különböző tanszékekről, mások városból vagy éppen külföldről) fordultak hozzá. Ezért is sajnáltuk, hogy annak idején nem sikerült Szegedre költöznie, és többünk számára hirtelen és korán – bár kétségtelenül hatvan évesen – nyugdíjba ment. Ez azonban – szerencsére – nem visszavonulást jelentett, hanem számtalan teendője mellett sokunknak mindmáig s remélhetőleg még nagyon sokáig tartó segítséget.

Aki ezen ünnepi alkalomból Deme professzor úr munkásságáról akar szólni, elég nehéz helyzetben van, mert még nagy vonalakban sem tudja kellően áttekinteni a nyelvészet mindazon részterületeit, melyekkel foglalkozott s napjainkban is foglalkozik. Ő azon nyelvészekhez tartozik, akik a nyelvtudománynak szinte minden ágát művelik. Munkásságának ezen vonására mintegy húsz évvel ezelőtt Benkő László már rámutatott: „Ha majd egyszer valaki megírja a felszabadulás utáni magyar nyelvtudomány történetét, akármilyen részterületről indul is el, minduntalan találkozni fog Deme László nevével. Munkássága (életműről még korai volna beszélni) egyaránt kiterjed a nyelvjáráskutatásra és hangtanra, a nyelvművelésre és nyelvfilozófiára (nyelvészeti ideológiára); de szívesen tesz egy-egy nem eredménytelen kirándulást a nyelvtudomány olyan szakterületeire is, mint a stilsztika vagy a nyelvtörténet”. – Valamivel könnyebb a feladata annak, aki a nyelvtudomány egy részterülete szempontjából próbál lenyűgözően gazdag kutatótevékenységéről vázlatos képet adni. Ezért gondoltam arra, hogy legkedvesebb tudományszakomnál fogva – a teljesség igénye nélkül – elsősorban nyelvjáráskutatói munkásságát igyekszem röviden áttekinteni.

Olvasgatva, böngészve *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben* (Sz. Bakró-Nagy–Kontra 1991) címmel nemrég megjelent, érdekes és sok szempontból nagyon tanulságos kötetet, az jutott eszembe, hogy milyen fontos a pályára indító mesterek példája, a nagy példaképek szerepe nemcsak a kutatómunka kezdetekor, hanem gyakran az életpálya egészében is. Az sem ritka, hogy a diákkorban kapott indíttatás, az akkor érdekesnek, vonzóknak tetsző téma válik meghatározóvá szinte életre szólóan. Az is kiválóan továbbá ebből a vallomásszerű, jeles nyelvészek életútját, felfogását jól tükröző könyvből, hogy milyen nagy szerepe volt a véletlennek abban, hogy kiből és miért lett nyelvész, s hogy kinek miként alakult pályája a kezdeti lépések megtételétől napjainkig.

Deme Lászlóról is elmondhatjuk, hogy szinte véletlenül lett nyelvész. Milyen jó, hogy az Eötvös-kollégista Demét Ligeti Lajos raportra rendelte, és számon kérte tőle, hogy miért nem nyelvészkedik, ha egyszer a Pais-féle „fejtapogatáson” kiderült, hogy érzerke van a nyelvészeti kérdésekhez. Az is szerencse, hogy Sági István, a kötelezően előírt Leíró magyar nyelvtan című tárgy előadója – minthogy Deme nem járt az óráira – megtagadta az aláírást, s így az órakerülőnek a Gombocz-féle fonetikából

kollokválnia kellett nála, hogy el ne veszítse a félét. S milyen jó, hogy a szépen sikerült beszámoló után Ligeti ismét további munkára serkentette, s így készítette el Deme a Bárczitól feladatul kapott *elnáspá(n)gol* etimológiáját, amely első publikációja lett. Volt tehát véletlen e nagyívű pálya indulásában, amelyre Deme László a következőképpen emlékezik: „Azzal folytatódott, hogy a tanév vége felé Szabó T. Attila, vendégként, nyelvjárás-kutató tanfolyamot tartott, és arra engem – felsőbb évesek és végzetek között – beiskoláztak. Első évem végén, 1940 nyarán, 50 pengős kutatóösztöndíjat kaptam, s családom ősi fészkeben, a Gömör megyei Zádorfalván, néhány hetes gyűjtést végeztem. Alapvizsgám (mai fogalmak szerint: első szigorlatom) már kiemelkedően sikerült; az említett *elnáspángol*, majd a zádorfalvi gyűjtésnek néhány forgácsa (*hívit, hível; szétágyoz*) megjelent a Magyar Nyelv 1941-i évfolyamában. S ennek az évnak az őszétől – harmadéves hallgatóként – díjas (középiskolai végzettségű) egyetemgyakornok lettem a nemrég alakult Magyarságtudományi Intézetben; a következő évben rendezett nyelvjárás-kutató tanfolyamon már én tanítottam (egyebek közt évfolyamtársaknak is) a fonetikát...” (Sz. Bakró-Nagy–Kontra 1991, 11). Az Eötvös-kollégistaként elkezdett nyelvjárás anyaggyűjtést és feldolgozást Deme a későbbiekben is folytatta, a nyelvjárások iránti érdeklődése, vonzódása mindmáig megmaradt.

Pályakezdeése korántsem mondható szokványosnak, hiszen például első szakkikerei már bölcsészhallgató korában megjelentek, s 1941 nyarán a Magyarságtudományi Intézet külső munkatársaként vehetett részt az első országos népnyelvkutató értekezlet előkészítésében és lebonyolításában. Még ennél az indulásnál is szokatlanabb, hogy már 1943-ban elkészült *A hangátvetés a magyarban* című bölcsészdoktori értekezése, amely ugyanabban az évben a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 69. számaként látott napvilágot. Bizonyára ez az értekezése, valamint a legkülönbözőbb nyelvtörténeti, helyesírási, nyelvjárás) tárgyú közleményei járultak hozzá ahhoz, hogy igen korán elnyerte a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapította Szinnyei-emlékérmet, majd a Szily-jutalmat is. Kiemelkedő teljesítmény volt a huszonevésen írott *A nyelvjárás anyag felhasználása és feldolgozása* című munkája, amelyben – nemegyszer máig ható érvénnyel – átfogó képet nyújtott nyelvjárás-kutatásunk akkori helyzetéről és további feladatairól. Ugyancsak az 1940-es évek végére készítette el Deme László a nyelvjárás anyagközlésben oly fontos szerepet játszó egyezményes hangjelölési rendszerét, amelyet az Első Országos Nyelvész-kongresszus is elfogadott, s amelyet A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkaközössége is megvitatott és gyűjtőmunkájában a későbbiekben alkalmazott is. Ez a dolgozata „A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése” címmel jelent meg Debrecenben (*Magyar Nyelvjárások. II, 18–37*).

Az 1950-es évek elején Deme is bekapcsolódott A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálataiba. Az itt kifejtett tevékenységéről nagy elismeréssel szólt Bárczi Géza (1975, 42), ugyanis azt írta, hogy Deme „nemcsak a nyelvatlasz-megbeszéléseken vett tevékenyen részt, de jó ötleteivel igen hasznos segítője volt a munkánknak, sőt a

térképre írásban is pontos és szorgalmas munkájával segítette elmaradt munkatársainkat, majd végül az atlasz egyik szerkesztője lett”.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elkészítése – túlzás nélkül állíthatom – a magyar nyelvtudomány egyik legjelentősebb eredményének tekinthető. Az 1968 és 1977 között megjelent hat kötete olyan hatalmas nyelvi-nyelvjárási kincset foglal magában, amely nemcsak a nyelvtudomány különböző területeinek műveléséhez nyújt becses értékű anyagot, hanem más tudományszakok (pl. a néprajz, lélektan, településtörténet stb.) számára is, nem is szólva az e vállalkozásból kinőtt, hozzá szorosan kapcsolódó önálló kiadványok, tanulmányok, cikkek egész soráról. A nagyatlaszban rejlő lehetőségeket – sajnos – mindmáig alig aknázták ki a tudományos kutatás, pedig Deme László és Imre Samu „A magyar nyelvatlasz viszonya más tudományágakhoz” című elemző tanulmánya (*Magyar Tudomány*. 1962/9: 541-552) már az 1960-as évek elején szép példát mutatott a nagyatlasz gazdag nyelvi kincsének felhasználására. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkatársai a magyar nyelvtudomány kiváló képviselőiből kerültek ki, olyanokból, akik – a magyar nyelvjárások állapotát, változását tekintve még igen kedvező időben – vállalták az anyaggyűjtés minden nehézségét, sok fáradsággal járó munkáját, amelyről Deme (1963, 66) a következőképpen vallott: „... az immár tizenegyedik éve folyó gyűjtőmunka során vaskos kötetnyire szaporodtak a magyar faluval, lakóival, közben történt átalakulásával és átalakulásukkal kapcsolatos megfigyeléseink; nem is beszélve hófúvásokban, esőkben, bokán felül érő sarakban átküszködött kilométerek százairól vagy talán már ezreiről, kályhátlan tisztaszobák tollavesztett dunnái alatt átvacogott éjszakák nyomasztó élményeiről, nappali és éjszakai kutyakalandokról; s nem is szólva arról sem: mi mindennek nézték a jámbor gyűjtőt ügybuzgó tevékenysége között azok, akik semmiképpen sem tudták elhinni azt, hogy ebben a forrongó, kavargó korszakban egyeseknek valóban nincs sürgősebb dolguk, mint felnőtt emberekkel erőnek erejével elragoztatni a *kert* vagy az *ökör* szót”. A nagyatlasz gárdája áldozatos gyűjtőmunkájáért és a kitűnő feldolgozásért méltán kiérdemelhetette volna a legnagyobb kitüntetést is. Ez azonban – sajnos – elmaradt.

Nyelvjárásaink elvi és módszertani problematikájának tisztázásában igen fontos szerepet játszott Deme Lászlónak *A magyar nyelvjárások néhány kérdése* című kiadványa (*NyudÉrt.* 3. sz. 1953), majd a *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái* című, dialektológiai és nyelvjárástörténeti tárgyú munkája (Bp., 1956), amellyel a kandidátusi fokozatot is megszerezte. Joggal sorolta Kiss Jenő ezen kiadványokat az 1949 és 1964 között megjelent négy legfontosabb nyelvjárási munka közé. S bár Deme László ezen könyveivel a legnagyobb jelentőségű nyelvjárási tárgyú egyéni munkáit megírta, nyelvjárásaink vizsgálatához később sem lett hűtlen. Nem is lehetett, hiszen A Magyar Nyelvjárások Atlaszának helyszíni anyaggyűjtő és ellenőrző feladatai igazán még csak ezután következtek, nem is beszélve az atlasz szerkesztésének sok időt, energiát igénylő munkájáról, amelyet Imre Samuval együtt 1977-ig végzett. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának gyűjtő- és feldolgozó munkája egyébként rendkívül gazdag

ismeretanyagot, tapasztalatot jelentett mindazoknak, akik részt vettek benne. Ebből a forrásból Deme is sokat merített s merít még ma is pl. cikkeihez, tanulmányaihoz. Az atlaszgárda mindegyik tagjáról elmondhatjuk – túl a megszerzett nagy anyagtudáson –, hogy ez a hatalmas vállalkozás észrevehetően szemléletüket is formálta, akármerre fordult is a későbbiekben kutatópályájukat irányja; a nyelvi adatok tisztelete, a nyelvjáráskutatói tevékenység elismerése mindegyükre jellemző.

Deme László nemcsak a nyelvjáráskutatásban teremtett maradandó értékeket, hanem a nyelvművelésben, a nyelvhasználat nemzeti és nemzetiségi kommunikációs kérdéseinek elemzésében, nyelvtörténeti kutatásaiban és nyelvfilozófiai vizsgálódásaiban is. Ezenkívül külön is megemlítendőnek tartom azt a hatást, amelyek sok új szempontot tartalmazó koncepciójával a leíró nyelvészeti kutatásokra gyakorolt, mégpedig főképpen a mondattanban, de hangtani és szövegtani tárgyú dolgozatai is több vonatkozásban úttörő jelentőségűek. Ezért is alakulhatott ki körülötte a Szegeden töltött évek során olyan leíró nyelvészeti iskola, amely – az ő koncepciójára és kutatási eredményeire építve – funkcionális szempontból közelít vizsgálata tárgyához, a magyar nyelvhez. A *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisága vizsgálata* című könyve, amellyel 1970-ben a nyelvtudomány doktora fokozatot megszerezte, valamint *A beszéd és a nyelv* (1976) című munkája olyan alapműveknek tekinthetők, melyekből a közoktatás és a tudományos kutatás már eddig is sokat merített, s melyekre mint biztos alapokra a jövőben is bátran támaszkodhat.

Deme László – amint az szakmai körökben közismert – a nyelvtudomány több területén is kiemelkedőt alkotott, az azonban mindig nagyon távol állt tőle – s így van ez ma is –, hogy a tudomány elefántcsonttornyába zárkózva írja munkáit: nemcsak kiváló tudós, ízig-vérig pedagógus is. Ezt nem csupán az egyetemi hallgatóknak tartott előadásain lehetett tapasztalni, hanem a legkülönbözőbb megnyilatkozásaiban is megfigyelhetjük, ha például kisdíákoknak ír a *Kincskereső* hasábjain, ha a rádióhallgatókhoz szól a „Beszélni nehéz” műsorában, vagy ha éppen kongresszusi előadást tart. Tudósi és emberi kisugárzó, nevelő hatása sohasem maradt az egyetem vagy más intézmény falain belül, mert írásainak és előadásainak kristálytisza logikáját, gondolatgazdagságát – mindennapi munkájukba építve – nemcsak sok szakember, kolléga, hanem a pedagógus továbbképzésben résztvevők százai, tanítványainak ezrei vitték s viszik tovább. Kívánhatnék-e jobbat, szebbet 70. születésnapján Neki, mint azt, hogy fiatalos lendületét, öniróniára is hajlamos jó humorát, igazságtalanságokon is fölül emelkedni tudó segítőkészségét őrizze meg még nagyon-nagyon sokáig. Őszinte szívből kívánok ehhez sok erőt, jó egészséget!

IRODALOM

- Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós szerk. 1991, *A nyelvészetről egyes szám első személyben*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Bárczi Géza 1975, A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: Deme László – Imre Samu szerk., *A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó 13–49.
- Benkő László 1972, Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (ism). *Magyar Nyelvőr* 96, 233–238.
- Deme László 1963, Gondolatok nyelvatlasz-ellenőrzés közben. In: Benkő Loránd – Ligeti Lajos – Pais Dezső szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. [Bárczi-Emlékkönyv], 66–72.
- Kiss Jenő 1987, A magyar dialektológia a nyelvatlasz után: 1965–1985. *Magyar Nyelv* 83, 385–397.